

1η ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΣΥΡΟΥ Σεπτ. 1995
1ère RENCONTRE INTERN. DE SYROS Sept. 1995

Ανθρωπολογία του Χώρου
Anthropologie de l'Espace

Αθήνα 1995

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ Ε.Μ.Π.
LABORATOIRE DE LA COMPOSITION URBAINE U.T.N.A.

Ο ΔΕΣΜΟΣ ΜΕ ΤΟΝ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΤΟΠΟ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ

Θεανώ Σ. Τερκενλή

Στα πλαίσια του ολοένα και δυνατότερου διεπιστημονικού διάλογου επάνω σε ερωτήματα σχετικά με τον χώρο, που θα προσεγγίσω μέσα από τη σκοπιά της πολιτισμικής γεωγραφίας, δεν αρκεί η ανα-κάλυψη του χώρου σε αντιπαράθεση με τον χρόνο και τον ιστορικισμό, και η ανακοίνωση ότι ο χώρος έχει σημασία. Θα πρέπει πρώτα να καταξιωθεί ο χώρος σαν έννοια με τέσσερις διαστάσεις (M855Εγ 1993), πράγμα που θα απελευθερώσει την απροβλημάτιστη θεώρηση του χώρου σαν απόλυτου χώρου, που μέχρι πρόσφατα κυριαρχούσε στις κοινωνικές επιστήμες. Με αυτό τον τρόπο, μπορούμε να αναθεωρήσουμε τον χωροχρόνο σαν τόπο συνάντησης του ατόμου με τον υπόλοιπο κόσμο.

Ο χωροχρόνος σαν κοινωνική επιφάνεια επαφής του ατόμου με τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκει ή όχι, παρέχει πολλές πληροφορίες για τη σχέση του ανθρώπου με το πολιτισμικο-κοινωνικό του περιβάλλον, και αντίστροφα. Με αυτή τη σκέψη σαν αφετηρία, θα ήθελα να εισάγω το θέμα μου τονίζοντας δύο σημεία: Πρώτο, ότι η επαναφορά του ατόμου στο ερευνητικό επίκεντρο των σημερινών κοινωνικών επιστημών είναι όχι μόνο ευπρόσδεκτη αλλά και καίρια. Συγχρόνως, υπογραμμίζει την ανάγκη να επανεξετάσουμε την πολιτισμική και κοινωνική διάρθρωση του χωροχρόνου μέσα από το μεμονωμένο υποκείμενο, αρχίζοντας από το κοντινότερο, καθημερινό του περιβάλλον. Δεύτερο, ότι παρά την πολλαπλότητα, ρευστότητα και έλλειψη ορίων στην δόμηση της ταυτότητας του σημερινού "μεταμοντέρνου" ανθρώπου, κάποιες γενικές αρχές και κάποια επιστημολογία είναι απαραίτητα, όπως πιστεύει και ο David Harvey(1993), για να καθοριστεί πού, πώς, και πότε η ανθρώπινη ομοιογένεια και ετερογένεια έχουν σημασία.

Επάνω στα δύο αυτά σημεία στηρίζω την ερευνητική προσέγγιση μου στους προσωπικούς καθημερινούς χώρους ζωής: αυτούς που ονομάζουμε στα ελληνικά "ο τόπος μου", ή "ο ιδιαίτερος μου τόπος", ή ακόμη "η ιδιαίτερη μου πατρίδα", και στα αγγλικά "home". Ιδέες του "ιδιαίτερου τόπου" διαμορφώνονται βάσει των εκάστοτε προσωπικών και πολιτισμικών δεδομένων και συγκροτούνται μέσα σε καθορισμένα πλαίσια στον χωροχρόνο. Η εργασία αυτή αποβλέπει στην εξερεύνηση της ιδέας του ιδιαίτερου τόπου στο σύγχρονο Δυτικό κόσμο, και συγκεκριμένα στην Ελλάδα και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Με αυτό τον τρόπο, σκοπεύει να συμβάλλει στη θεωρητική διερεύνηση των προσωπικών και συλλογικών γεωγραφιών (ή ανθρωπολογιών του χώρου). Αντί ορισμού του "ιδιαίτερου τόπου", προτείνω ότι η έννοια αυτή υποδηλώνει επανειλημμένη, τακτική επένδυση νοήματος στον χώρο, στο κοινωνικό περιβάλλον, και σε συγκεκριμένα σχήματα της καθημερινής ζωής, μέσα από την άσκηση κάποιου ελέγχου επάνω σε αυτά, ή μέσα από προσωπική ή συλλογική ταύτιση με αυτά. Ο όρος λοιπόν "ιδιαίτερος τόπος" ή "τόπος μου" στο άρθρο που θα επακολουθήσει, θα συμπεριλαμβάνει όλα τα παραπάνω στοιχεία της ανθρώπινης καθημερινότητας: τη σχέση και την ταύτιση του δυτικού ανθρώπου με τον κοντινότερό του, καθημερινό χώρο, καθώς και τις διαπροσωπικές και οικογενειακές σχέσεις και τα σχήματα συμπεριφοράς μέσα στην καθημερινή ζωή.

Σαν σωματική ενότητα, ο άνθρωπος καταλαμβάνει χώρο. Σαν νοητικό ον, μεταμορφώνει αυτό τον άμορφο χώρο σε τόπο με νόημα και συμβολική αξία. Έχοντας τη συνήθεια δεύτερη φύση του, προσεταιρίζεται τον τόπο και το περιβάλλον του, τον μετατρέπει σε "τόπο του". Αν, σύμφωνα με τον T. S. Elliot, "ο τόπος μας είναι εκεί από όπου ξεκινούμε", τότε ο πρωταρχικός τόπος μας είναι πάντα ο εαυτός μας. Πρώτα με τον εαυτό μας αισθανόμαστε "σαν στον τόπο μας, σαν στο σπίτι μας", με όλες τις προσωπικές μας συνήθειες, τις καθημερινές μας δραστηριότητες, τα συναισθήματα, τα όνειρα, τις αναμνήσεις, που μας είναι γνώριμα περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο κομμάτι του κόσμου. Μάλιστα, κατανοούμε, συσχετιζόμαστε, και διαμορφώνουμε τον γύρω μας κόσμο, μέσα από

τον προσωπικό μας κόσμο, μέσα από την επαφή του εαυτού με τον περίγυρο του. Διαμορφώνουμε τις προσωπικές μας γεωγραφίες, και τους ιδιαίτερους τόπους μας στο σημείο επαφής μεταξύ του εαυτού και του κόσμου. Στο σημείο αυτό ακριβώς διαρθρώνεται και η διχοτόμηση μεταξύ "εμάς" και "αυτούς", διχοτόμηση που καθορίζει την κοινωνική μας θέση στον κόσμο.

Ανάλογα με το πού ακριβώς τοποθετούμε αυτή τη γραμμή διχοτόμησης ανάμεσα στο άτομο (ή το σύνολο) και τον έξω κόσμο, οριοθετούμε και τον ιδιαίτερο τόπο μας. Προσωπικοί ιδιαίτεροι τόποι, π.χ., ορίζονται ή είναι στενά συνδεδεμένοι με την οικογένεια και τη, μοναχικότητα. Συλλογικοί τόποι μπορεί να διαμορφώνονται από εθνικές, αστικές, ή ιδεολογικές παραμέτρους. Οι τόποι αυτοί μπορεί να περιλαμβάνουν φυσικά ή υλικά στοιχεία (το σπίτι, μία πλατεία, το αυτοκίνητο), κοινωνικές σχέσεις (πατρίδα, επαγγελματικός κύκλος), και σχήματα συνηθειών (η ιεροτελεστία του πρωινού καφέ, η επίσκεψη στη γιαγιά κάθε Κυριακή). Σε κάθε όμως περίπτωση, η έννοια ή η ιδέα του ιδιαίτερου τόπου, όχι μόνο διαμορφώνεται σε ατομικό και σε πολιτισμικό επίπεδο, μέσα σε ορισμένα δεδομένα του χωροχρόνου, αλλά και διαμορφώνει τις παραμέτρους του χωροχρόνου στις οποίες εκτυλίσσεται, και επίσης προάγει τρόπους ζωής που επανακαθορίζουν τον χωροχρόνο. Αυτή την άμεση αλληλένδεση μεταξύ του ιδιαίτερου τόπου και του χωροχρόνου, θα συζητήσω παρακάτω, αρχίζοντας με μία σύντομη ματιά στους προσωπικούς τόπους και καθημερινούς τρόπους ζωής των ανθρώπων στην πρόσφατη ιστορία.

Η ιστορία του ιδιαίτερου τόπου, το νόημα της εστίας για τον δυτικό άνθρωπο από την αρχαία Ελλάδα μέχρι σήμερα πάντοτε ξεπερνούσε τα όρια της οικίας, του στενού οικογενειακού περιγύρου, των ιδιωτικών καθημερινών ιεροτελεστιών. Συμπεριλάμβανε και πολλά άλλα στοιχεία, όπως την πόλη στην Ελλάδα, το *domus* στη Ρωμαϊκή εποχή, το *hall* στη μεσαιωνική Ευρώπη, κ.λ.π. (Rybczynski 1986, Aries 1987). Η διάκριση που σταδιακά δημιουργήθηκε ανάμεσα στην εστία ή τον ιδιαίτερο τόπο, και την περιοχή έξω από αυτόν από τον 9ο αιώνα και μετά, κατέληξε τον 16ο και 17ο αιώνα, για πρώτη φορά στην ιστορία, στην εμφάνιση της οικιακής ζωής, όπως την γνωρίζουμε σήμερα. Με τη σειρά της η

οικιακή ζωή άφησε τα σημάδια της σε κάθε σχεδόν διάσταση του μεταβιομηχανικού χωροχρόνου. Στη σύγχρονη μεταμοντέρνη κοινωνία, παρακολουθούμε την κρίση αυτών των αξιών της δυτικής μπουρζουαζίας που εξαπλώθηκαν όχι μόνο στον δυτικό κόσμο, αλλά και έξω από αυτόν, και που συγκεντρώνονται στην οικιακή οικογενειακή ζωή.

Παρακολουθούμε στις μέρες μας την ανάδυση μιας ατομιστικής έννοιας του ιδιαίτερου τόπου και της καθημερινότητας που αναζητεί την ανθρώπινη ολοκλήρωση μέσα από το προσωπικό στυλ ζωής (σύμφωνα με την τελευταία λέξη της μόδας). Αυτή την αλλαγή την βλέπουμε ολοφάνερα στην περίπτωση της Αμερικής (Bellah 1985), και ολοένα και περισσότερο στον υπόλοιπο Δυτικό κόσμο, συμπεριλαμβανόμενης και της Ελλάδας.

Πάντοτε μέχρι τώρα, το άτομο οριζόταν βάσει κάποιων κοινών συλλογικών χαρακτηριστικών. Κάτω από τις παρούσες κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες, με την αυξανόμενη εμποριοποίηση των πόρων ζωής και των ανθρώπινων σχέσεων και συνεταιρισμών, η προσωπική ταυτότητα παίρνει προτεραιότητα από την οποιαδήποτε συλλογική ταυτότητα. Οι οικογενειακοί δεσμοί αλλοιώνονται ή ακόμα κινδυνεύουν να αχρηστευθούν. Επιπλέον, η κληρονομιά της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης, μέσα από τον μοντερνισμό, έχει φέρει σαν αποτέλεσμα την απώλεια της φυσικής κοινότητας που πάντα αποτελούσε μέρος του ιδιαίτερου τόπου. Η γειτονιά και το πεζοδρόμιο δεν αποτελούν πια μεταβατικά πεδία από τους ιδιαίτερους προσωπικούς τόπους προς τον άγνωστο δημόσιο χώρο. Η μετάβαση από το γνώριμο προς το άγνωστο στην καθημερινή ζωή είναι απότομη, πολλές φορές απάνθρωπη. Κοινότητες που ορίζονται βάσει κοινών πνευματικών ενδιαφερόντων ή hobbies αντικαθιστούν τις κοινότητες που στο παρελθόν ορίζονταν βάσει εγγύτητας στο χώρο και αμοιβαιότητας στον αγώνα για την επιβίωση. Αυτή η αλλαγή συμβαίνει με την καλλιέργεια και προαγωγή συνηθειών, και μοντέρνων τρόπων ζωής που αφορούν συχνά αποκλειστικά το άτομο, το οποίο εξελίσσεται στο επίκεντρο κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας και προσπάθειας.

Ένα αποτέλεσμα είναι η αναίρεση του διαχωρισμού μεταξύ της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής, ενός διαχωρισμού που μέχρι τώρα οριοθετούσε τους προσωπικούς ιδιαίτερους τόπους. Εάν τα όρια μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής ζωής φαίνεται να έχουν καταξιωθεί, παρόλα αυτά δεν παύουν οι δύο αυτές σφαίρες της ανθρώπινης ζωής να διεισδύουν η μία την άλλη. Η δημόσια ζωή βρίσκεται συνέχεια παρούσα μέσα στο σπίτι με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ενώ πολλές λειτουργίες που άλλοτε εκτυλίσσονταν στο σπίτι, τώρα εκτυλίσσονται σε δημόσιους χώρους, από την περίθαλψη των ηλικιωμένων μέχρι τα οικογενειακά γεύματα. Ο δυτικός άνθρωπος δεν μπορεί πια να μιλάει σήμερα για τον τόπο του σαν "ιδιωτικό" τόπο ζωής, ούτε καν σαν ένα φυσικό χώρο. Ο τόπος μας μεταβάλλεται σε μία κατάσταση, ένα τρόπο ζωής ή τρόπους ζωής που διαμορφώνονται με τη συνάθροιση προσωπικών συνηθειών, είτε αυτές είναι δραστηριότητες, είτε γνώριμες σκέψεις, είτε συναισθήματα.

Αυτό ακριβώς ήταν το κεντρικό συμπέρασμα της συγκριτικής μελέτης που διεκπεραίωσα σε δύο πόλεις και δύο μικρές κωμοπόλεις/χωριά στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Ελλάδα (Koor 1993). Στην προσπάθεια αυτή ρωτήθηκαν περίπου 120 άνθρωποι με τη βοήθεια ερωτηματολογίων σχετικά με τον ιδιαίτερο τους τόπο και τους τρόπους με τους οποίους τον αντιλαμβάνονται και συνδέονται με αυτόν. Στατιστική επεξεργασία των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν με αυτή την διαδικασία παρείχε την ένδειξη ότι ενώ το ουσιαστικό νόημα του ιδιαίτερου τόπου στην Ελλάδα παραμένει αδιάρρηκτα δεμένο με την φυσική διάσταση του γεωγραφικού χώρου, στις Ηνωμένες Πολιτείες η έννοια του ιδιαίτερου τόπου υποδηλώνει αντίθετα έναν τρόπο ζωής, που βασίζεται στη χρονική συνάθροιση συνηθειών ρουτίνας.

Στην προσπάθεια να ερμηνεύσουμε αυτό το αποτέλεσμα θα πρέπει να εξετάσουμε την πιθανή μεταβολή της θεώρησης του ιδιαίτερου τόπου μέσα στο χωρόχρονο. Ένας βασικός τρόπος για να διερευνήσουμε την επίδραση της συμπίεσης του χωροχρόνου επάνω στο καθημερινό περιβάλλον είναι να εξετάσουμε τη γεωγραφική κινητικότητα και συχνότητα αλλαγής κατοικίας στις δύο χώρες. Πραγματικά, ακόμη και με τον μικρό αριθμό συνεντεύξεων της έρευνας αυτής, η

πληθυσμιακή κινητικότητα, μεγάλων διαστάσεων στις Ηνωμένες Πολιτείες, έδειξε και εδώ μεγάλη στατιστική συσχέτιση με την αντίληψη του ιδιαίτερου τόπου σαν φυσικό χώρο στην Ελλάδα και σαν σύνολο συνηθειών στην Αμερική. Τα ίδια αποτελέσματα επαναλαμβάνονται ανεξάρτητα από το μέγεθος του αστικού κέντρου, και ακόμη δεν αλλάζουν σε σημαντικό βαθμό με το φύλο, με το οικογενειακό εισόδημα, με το επίπεδο μόρφωσης, ούτε ακόμη και με τις περισσότερες κατηγορίες ηλικιών. Αυτό προφανώς εξηγείται με την διάχυτη παρουσία του δυτικού τρόπου ζωής σε όλες τις ομάδες του πληθυσμού, σε μεγάλα και σε μικρά αστικά κέντρα, ακόμη και στην Ελλάδα. Οι αξίες και αρχές που επικρατούν στην σύγχρονη αστική κουλτούρα είναι φυσικά στενά συνδεδεμένες με τον μοντερνισμό/ μεταμοντερνισμό και το διεθνή καπιταλισμό (Castells 1977), όπου ακριβώς και τοποθετώ το βάρος της ερμηνείας των αποτελεσμάτων αυτών.

Υποστηρίζω λοιπόν ότι οι διαφορές που διαφαίνονται στον τρόπο θεώρησης και στο συναισθηματικό σύνδεσμο με τον ιδιαίτερο τόπο ανάμεσα στις δύο χώρες οφείλονται κατά κύριο λόγο στο ότι η Ελλάδα είναι σχετικά καινούργιο μέλος του "ανεπτυγμένου" κόσμου. Όσον αφορά τουλάχιστον τη συμπίεση του χωροχρόνου και την επικράτηση αξιών ανταλλαγής του χώρου, η Ελλάδα φαίνεται ότι παρουσιάζει ακόμη το δέσιμο με τον χώρο και την τοπική κοινωνία που είναι περισσότερο αντιπροσωπευτικά των λιγότερο εκμοντερνισμένων ή προβιομηχανικών κοινωνιών. Για παράδειγμα, όταν τα άτομα που πήραν μέρος στην έρευνα ρωτήθηκαν πώς θα ήταν ιδανικά ο τόπος τους, Αμερικανοί απάντησαν "θα ήθελα να προσθέσω μία βεράντα", ή "θα ήθελα να επιδιορθώσω το πλυντήριο στο υπόγειο". Έλληνες από την άλλη πλευρά, και κυρίως στις περισσότερες παραδοσιακές περιοχές, μίλησαν για "καλύτερες κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους συγχωριανούς" ή "περισσότερο ίση κατανομή στις οικονομικές και εκπαιδευτικές δυνατότητες για τα νιάτα". Αυτή η διαπίστωση υποστηρίζεται και από τα αποτελέσματα των συγκρίσεων μεταξύ περισσότερο και λιγότερο εκμοντερνισμένων περιοχών μελέτης. Αυτά δείχνουν μία αντιστοιχία στα αποτελέσματα των περισσότερο εκμοντερνισμένων περιοχών με αυτά των

Ηνωμένων Πολιτειών αφενός, και των λιγότερο εκμοντερνισμένων περιοχών με αυτά της Ελλάδας αφετέρου. Όταν οι κάτοικοι των μεγαλύτερων ορεινών χωριών της Νάξου π.χ. ερωτήθηκαν ποιους ανθρώπους συμπεριλαμβάνουν στον τόπο τους, απάντησαν σε μεγάλη πλειοψηφία "όλο το χωριό", απάντηση που δεν έδωσε κανείς πουθενά αλλού, ούτε στην Ελλάδα, ούτε στο αντίστοιχο μικρό αστικό κέντρο της Αμερικής.

Διαφαίνεται επίσης μία διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην προσωπική αντίληψη του ιδιαίτερου - τόπου, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, και στο συναισθηματικό δεσμό με αυτόν: συγκεκριμένα, ισχυρότερη αντίληψη του ιδιαίτερου τόπου συνοδεύεται με χαλαρότερη συναισθηματική ταύτιση με αυτόν και αντίστροφα. Και αυτό φαίνεται να αποτελεί σημάδι των εποχών, δηλαδή, με την διάβρωση των κάθε είδους γεωγραφικών συνόρων στην εποχή μας και με την διεθνικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, παρατηρούμε μία στροφή προς τους κατακτημένους θεσμούς, που επιβεβαιώνουν αδιάσειστα την ταυτότητα μας. Παρατηρούμε την έξαρση του εθνικισμού, του θρησκευτικού φανταμενταλισμού, και στις δυτικές χώρες μία επιστροφή στις οικογενειακές ρίζες και τις κοινοτικές δραστηριότητες. Με αυτούς και άλλους τρόπους επιδιώκεται μία θέση στον κόσμο, επιδιώκονται τρόποι επιβεβαίωσης της μοναδικότητας του ατόμου ή του συνόλου και η δημιουργία ξεχωριστής ταυτότητας. Η τάση αυτή επιβεβαιώνεται στη μελέτη αυτή με τον ισχυρότερο συναισθηματικό σύνδεσμο των Αμερικανών με τον τόπο τους, όταν μάλιστα η προσωπική αντίληψη του τόπου τους είναι κατά κανόνα ασθενέστερη από αυτή των Ελλήνων, και πολύ συχνά περιορίζεται στα στενά όρια του σπιτιού. Πιθανόν η μεγάλη γεωγραφική κινητικότητα, χαρακτηριστική του αμερικανικού τρόπου ζωής, να δημιουργεί την προδιάθεση να προσδίνουν μεγαλύτερη αξία σε κάτι που κινδυνεύει να χαθεί για αυτούς, όπως η αξία του ιδιαίτερου τόπου σαν φυσικός χώρος ζωής.

Δεν χρειάζεται καν να τονιστεί ότι χρειάζονται περισσότερα ερευνητικά στοιχεία για να εμπεριστατωθούν οι τάσεις που διαφαίνονται σ'αυτή τη δουλειά. Από την συλλογή αυτών των στοιχείων το 1989 μέχρι σήμερα, έχουν αρχίσει να

διαμορφώνονται καινούργιες καταστάσεις κυρίως στην Ελλάδα, που ραγδαία και συχνά τυφλά εναγκαλίζεται στις μέρες μας δυτικές πολιτισμικές ιδιαιτερότητες. Στο πνεύμα της διεθνικοποίησης, της συμπίεσης του χωροχρόνου, και της συνεχώς αυξανόμενης αστικοποίησης, οι γεωγραφίες των προσωπικών και των συλλογικών τόπων ανάγονται συνεχώς σε γεωγραφίες του εγώ, μέσα από την καθημερινή ανασυγκρότηση της σχέσης του ανθρώπου με τον χώρο ζωής του. Με τη σειρά της η μεταμόρφωση αυτή έρχεται να επανασυγκροτήσει και να ορίσει εκ νέου τις συνθήκες του χωροχρόνου μέσα στις οποίες εξελίσσεται, γιατί όπως παρατήρησε ο Gaston Bachelard (1964), ο κατοικημένος χώρος στην ολοκληρία του ενσωματώνει την ουσία της έννοιας του ιδιαίτερου τόπου. Σαν αποτέλεσμα, σχέσεις του τύπου "εμείς" και "εσείς" μεταβάλλονται συνεχώς και πολλαπλασιαστικά. Η παλιά ταύτιση της γυναίκας με το χώρο σπίτι και του άνδρα με τον χώρο δουλειά όχι μόνο έχει αρχίσει να εξαφανίζεται στον δυτικό κόσμο, αλλά και οι χώροι "σπίτι" και "δουλειά" δεν βρίσκονται στην κλειστή; απομυθοποιημένη σχέση που εισήγαγε η βιομηχανική εποχή (Hanson 1992). Παρόμοια, δεν ισχύει η υπεραπλουστευμένη διχοτόμηση της ζωής σε ιδιωτική και δημόσια, καθώς η ιδιωτικότητα τείνει να γίνει συνώνυμη με ναρκισσιστική ατομικότητα, σε βάρος του παραδοσιακού της ορισμού σε σχέση με το σπίτι και την οικογένεια.

Διαγράφεται, τέλος, επιτακτικά η αναγκαιότητα ουσιαστικής έρευνας για τις συνέπειες αυτών των δραματικών αλλαγών επάνω στην ψυχολογία μας, στον πολιτισμό μας, στον αγώνα για επιβίωση και καταξίωση, στη σχέση μας με το περιβάλλον: με λίγα λόγια, σε κάθε τομέα της ανθρώπινης ύπαρξης πάνω στη γη. Όταν όλοι οι ορισμοί και όροι που συγκροτούν τον γύρω μας κόσμο μας χάνουν τη σαφήνεια και το γνωστό νόημα τους, παραμένει το ερώτημα: Πώς θα μπορούμε να ορίζουμε τον σύγχρονο εαυτό μας από εδώ και στο εξής, χωρίς κάποιο χρονικό βάθος στους δεσμούς μας με τον γύρω κόσμο;

- Aries, Philippe Km George Duby, επιμέλεια 1987. A History of Private Life: From Pagan Rome to Byzantium και A History of Private Life: Revelations of the Medieval World. Cambridge, Ma: Belknap Press of Harvard University Press.
- Bachelard, Gaston. 1964. The Poetics of Space. Boston: Beacon Press.
- Bellah, Robert, Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swindler, Km Steven M. Tipton. Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life. New York: Harper and Row.
- Bhabha, Homi K. 1994. The Location of Culture. London: Routledge Press.
- Castells, Manuel. 1977. The Urban Question. London: Edward Arnold.
- Hanson, Susan. 1992. Geography and Feminism: Worlds in Collision? Annals of the Association of American Geographers, Vol.82, No 4.
- Harvey, David. 1993. Class Relations, Social Justice and the Politics of Difference. Place and the Politics of Identity. επιμέλεια Michael Keith και Steve Pile. London: Routledge Press.
- Koop, Theano Terkenli. 1993. The Idea of Home: A Cross-Cultural Comparison. Διδακτορική διατριβή στο Department of Geography, University of Minnesota, U.S. A..
- Rybczynski, Witold. 1986. Home: A Short History of an Idea. New York: Penguin Books.
- McNeil, H. William. 1978. The Metamorphosis of Greece Since World War II. Chicago: University of Chicago Press.
- Massey, Doreen. 1993. Politics and Space-Time. Place and the Politics of Identity, επιμέλεια Michael Keith and Steve Pile. London: Routledge Press.
- Tuan, Yi-Fu. 1977. Space and Place: The Perspective of Experience. Minneapolis: University of Minnesota Press.